

KRITIČNA ANIMALISTIČNA
PEDAGOGIKA –
MEDPRESEČNO
IZOBRAŽEVANJE ZA ETIKO
ŽIVALI

Tomaž Grušovnik, Reingard Spannring, Branislava Vičar

NAMESTO UVODA – O NUJNOSTI KRITIČNE ANIMALISTIČNE PEDAGOGIKE¹

Ob okoljski in podnebni krizi ter naraščajočih družbenih neenakostih lahko med največje civilizacijske izzive sodobnosti gotovo štejemo človekov odnos do živali. Po statistiki Združenih narodov (prim. Sanders 2020) namreč na letni ravni ubijemo več kot 70 milijard kopenskih živali, te številke pa tudi v Sloveniji niso zanemarljive, saj je bilo pri nas v letu 2021 »zaklanih približno 123.000 glav govedi, 311.000 prašičev, 97.000 ovc, 25.000 koz in 39.886.000 kljunov perutnine« (SURS 2022). Če privzamemo, da koljemo nenehno, brez prestanka noč in dan, to pomeni, da v naši državi v povprečju zakoljemo enega piščanca vsakih osem desetink sekunde in enega prašiča na manj kot minuto in tri četrt. Če imamo ob tem v mislih, da je načelo trajnostnega oziroma vzdržnega razvoja v *Beli knjigi o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji* prepoznano kot temelj slovenskega izobraževalnega sistema, pri čemer je izpostavljeno dejstvo, da »človeštvo uničuje okolje, naravo in živa bitja« (Krek 2011: 21), postane očitno tudi, da je človekov nevzdržen odnos do živali pomemben izziv za sodobno pedagogiko. V tem smislu se pričujoče besedilo loteva prikaza kritične animalistične pedagogike (KAP) kot tiste discipline, ki je po mnenju avtoric in avtorja pričujočega besedila najboljša izhodiščna točka tako za refleksijo vloge vzgojno-izobraževalnega sistema pri oblikovanju čezvrstnih odnosov kot tudi za praktične smernice, kako to stanje spremeniti.

¹ Besedilo je rezultat znanstveno-raziskovalnega dela v sklopu bilateralnega projekta *Kritična animalistična pedagogika: vzgoja in izobraževanje za trajnostne čezvrstne skupnosti* (BI-AT/23-24.015) in projekta avstrijske raziskovalne agencije FWF z oznako I-4342-G. Zahvaljujemo tudi Marvini Giehlu in Ruprechtu Mattigu za objavo besedila *Zur Dekonstruktion von Bildungsräumen durch die Critical Animal Pedagogy: Anti-speziesismus und Tierliebe?*, ki je bilo uporabljeno za razvoj pričujočega poglavja.

KAP se je kot samostojno teoretsko področje uveljavila predvsem v zadnjih dvajsetih letih, v ospredje svojega raziskovanja pa postavlja vprašanje dekonstrukcije nasilnih in izkoriščevalskih odnosov do živali ter njihovo stalno reprodukcijo s pomočjo vzgojno-izobraževalnega sistema in neformalnih učnih okolij (prim. Nocella et al. 2019). K njenemu nastanku je pomembno prispeval t. i. živalski obrat (ang. animal turn), ki pod vprašaj postavlja dualizem človeka in živali in nadpostavljenost vrste *homo sapiens*. Interdisciplinarno raziskovalno področje, na katerem je ta obrat še posebej prisoten, imenujemo kritične animalistične študije ali na kratko kar kritična animalistika. Področje pogosto povezuje z ekofeminizmom, politično ekologijo, posthumanizmom, kritičnimi študijami rase in študijami posebnih potreb, kar nakazuje njegov izrazito medpresečni pristop, utemeljen na strukturni podobnosti in skupnih vzrokih različnih oblik zatiranja. KAP je tako odmev širše perspektive kritične animalistike, ki ima s svojim odkritim nasprotovanjem človeškosrediščnemu (antropocentričnemu) in speciesističnemu pogledu za cilj osvoboditev živali (Nocella idr. 2014; Sanbonmatsu 2011). V nadaljevanju orišemo problematiko čezvrstnih odnosov, KAP umestimo na širše teoretsko področje kritične animalistike in kritične pedagogike, navedemo glavne cilje in strategije področja ter prikažemo nekatere njegove izzive.

PROBLEMATIKA ČEZVRSTNIH DRUŽBENIH ODNOSOV

Odnos človeka do živali v sodobnosti v veliki meri določa t. i. živalsko-industrijski kompleks (Noske 1989), ki ga lahko opredelimo kot konglomerat kapitalističnih interesov ter mehanizirane proizvodnje. Barbara Noske denimo pravi, da »primarni impulz za sodobno živalsko proizvodnjo ne prihaja od kmetov, potrošnikov ali delavcev bodisi od tu bodisi

iz tretjega sveta, pač pa s strani monopolno usmerjenih finančnih interesov« (ibid.: 22). Živali so tako v devetdesetih letih prejšnjega stoletja z uvedbo indeksa dobrin Goldman-Sachs postale čista finančna abstrakcija, saj so skupaj z drugimi kmetijskimi dobrinami del splošne formule, ki usmerja globalne finančne tokove bank in delniških družb (prim. Nibert 2013: 216). S tem so bile živali vpete v mrežo odnosov med kmetovalci, potrošniki, delavci, raziskovalci, razvijalci in političnimi odločevalci v visoko specializiranem gospodarskem sektorju z vertikalno integriranimi podjetji. Živalsko-industrijski kompleks je s svojo mrežo zaveznikov (prim. Twine 2012) uspešen pri ščitenju virov, saj porabi milijarde dolarjev za vzbujanje videza lastne neobходимosti in utišanje kritikov. Protislovje tega sistema morda še najbolj bije v oči pri njegovem hkratnem spodbujanju sočutja do »domačih ljubljencev« in nekaterih karizmatičnih vrst živali ter sočasni kriminalizaciji empatije aktivistk in aktivistov za pravice živali, ki je pogosto namenoma preinterpretirana kot nerazumna histerija (Potter 2011; Sorenson in Matsuoka 2021). V protislovju med realnostjo in idejami, ki jo te transcendirajo, a je hkrati ne spreminjajo, pač pa ji pripadajo in jo s tem tudi vzdržujejo, saj so vgrajene v »sliko sveta«, lahko vidimo delovanje totalne ideologije, kot jo je razumel Mannheim (1978).

Izkoriščanje, ki smo mu priča v živalsko-industrijskem kompleksu, razkriva institucionalne oblike antropocentrizma in speciesizma. Antropocentrizem ali človeškosrediščnost je vrsta ideologije kot miselnega sistema vrednot in pojmov, ki človeka prikazuje kot večvrednega in posledično nadrejenega vsem drugim življenjskim oblikam. Zaradi te domnevne duhovno-moralne dominantnosti si človek jemlje pravico, da izkorišča naravne vire in jih skupaj z živalmi pojmuje kot sredstva za doseg svojih ciljev in zadovoljitev svojih potreb. V tem smislu lahko osnovni odnos človeškosrediščne perspektive do ne-človeških živali (pa tudi do vseh drugih živih bitij) opredelimo kot instrumentalen. Instrumentalno vrednost imajo sicer tiste bitnosti, ki imajo vrednost zgolj kot orodje ali sredstvo za doseg kakšnega določenega cilja. V

primerjavi z instrumentalno vrednostjo se notranja ali intrinzična vrednost pripisuje tistim bitnostim, ki imajo vrednost izključno zaradi svojih lastnih, tj. neodnosnih lastnosti. Zaradi tega lahko njihoveму obstoju pripišemo tudi določeno dostojanstvenost (prim. Grušovnik 2021). Človeškosrediščnost je sicer prisotna skozi celotno zahodno miselno tradicijo in implicira, da ubijanje, ujetništvo in izrabljanje ne-človeške živali prizadene manj kot človeka, domnevno edino bitje, ki lahko konceptualizira svoje trpljenje. S človeškosrediščnostjo je tesno povezan speciesizem oziroma »vrstizem«, pojem, ki ga je v etiko živali in kritično animalistiko leta 1970 vpeljal Richard Ryder (prim. Ryder 2010). Pomensko se speciesizem naslanja na rasizem in seksizem, ki označujeta specifično diskriminacijo oziroma neenako obravnavo glede na kakšno določeno značilnost osebnosti, recimo pripadnost specifični rasi ali spolu. Pri speciesizmu je hierarhično razvrščanje bitij in njihove moralne pomembnosti utemeljeno na konceptu vrste (Vičar 2020: 10). Kritična animalistika speciesizem razume kot ideologijo, ki s svojim osredotočanjem na vrste in rodove posamezne živali pojmuje zgolj kot predstavnike vrst in jih s tem prezre kot subjekte. Posledično v svoji institucionalizirani obliki upravičuje njihovo popredmetenje in izkoriščanje, kar predstavlja enega od temeljev produkcijskega načina kapitalizma (prim. Sanbonmatsu 2011). K speciesizmu lahko prištevamo tudi karnizem kot posebno ideologijo, ki normalizira uživanje mesa. Karnizem, ki človekovo prehranjevanje z mesom interpretira kot nekaj »naravnega, normalnega in nujnega« (prim. Joy 2011), ljudem ponuja strategije, kako se soočiti s protislovji živalsko-industrijskega kompleksa, kot je denimo prej opisana napetost med sočutjem do živali na eni strani in njihovo instrumentalizacijo v mesnopredelovalni industriji na drugi. To protislovje namreč sproža napetosti, kar vodi v kognitivno disonanco, saj »božamo pse, jemo prašiče in nosimo krave« (ibid.). S pomočjo racionalizacijskih tehnik, ki jih ponuja karnizem, lahko to napetost ublažimo in posledično lahko izkoriščanje živali poteka relativno nemoteno.

TEORETSKI OKVIRI, CILJI IN STRATEGIJE KAP

KAP lahko pojmuje kot posebno področje kritične animalistike na eni strani in kritične pedagogike na drugi. Kot nakazuje že poimenovanje, jo lahko umestimo v kontekst kritične teorije, saj črpa tako iz frankfurtske šole (Sanbonmatsu 2011) in Foucaulta (Shukin 2009; Lloro 2021) kot tudi iz marksizma (Noske 1997), medpresečno pa se navezuje tudi na postkolonialno teorijo (Armstrong 2002) in ekofeminizem (Adams in Donovan 2006). Lahko bi rekli, da je kritična animalistika z »živalskim obratom« (Mütherlich 2000) informirana kritična teorija, pri čemer so v njenih analizah fašizma in kapitalizma osrednje pozornosti deležne živali. Jedro kritične teorije je sicer *praxis*, torej reflektirano delovanje, ki ima za cilj spreminjanje družbe. Zato tudi za kritično animalistiko velja, da jo zanima predvsem analiza delovanja ideologij, ki omogočajo izkoriščanje živali. Osnovna postavka kritične animalistike je namreč prepričanje, da lahko s pomočjo dekonstrukcije ideologij svet spremenimo na boljše v smislu, da lahko zasnujemo bolj pravično družbo z manj trpljenja in neenakosti.

S kritično teorijo je povezana tudi kritična pedagogika; njen glavni namen je razvoj kritične zavesti, ki je sposobna identificirati ideologije in jih tudi uspešno dekonstruirati, kar naj bi imelo za posledico predvsem pravičnejše urejen svet (Kincheloe 2008: 6). Kritično pedagogiko tako zanima, kako represivne in odtujujoče prakse v družbi in predvsem v šoli legitimirajo in ohranjajo nepravilni družbeni red (McLaren in Kincheloe 2007). Za KAP lahko torej trdimo, da po analogiji s kritično pedagogiko skuša ozaveščati o zgoraj omenjenih ideologijah človekosrediščnosti, speciesizma in karnizma, ki legitimirajo izkoriščanje živali. Toda KAP je velikokrat še bolj specifična, saj si zada nalogo odgovaranja na vprašanje, kako na izkoriščanje živali vpliva produkcija znanja. KAP tako zanima, kako šolski sistem proizvaja družbeni narativ, ki vzpostavlja in

legitimira izkoriščevalski odnos ljudi do živali, pri čemer trdi, da so izobraževalne institucije pomemben del biopolitične pokrajine, ki z režimi nadzorovanja komodificira življenje in ga spreminja v biopolitični kapital (prim. Kahn 2010; Pedersen 2010; Nocella et al. 2019).

KAP tako razkriva dolgo in obsežno tradicijo zlorabe živali in normalizacije izkoriščevalskih praks v sklopu šolstva, kjer so živali pogosto predstavljene kot učni material, predmet znanstvenega preučevanja in spoznavanja, kot predstavnice vrst (in ne kot individualni subjekti) ter ne nazadnje kot hrana v šolskih kantinah. V šoli tako nismo deležni zgolj najbolj invazivnih metod preučevanja živali, kot je denimo seciranje, pač pa tudi praks, kot je »z živalmi podprta pedagogika« ali obiskovanje živalskih vrtov ter kmetij (Pedersen 2010), ki normalizirajo idejo, da so živali človeku na voljo za izkoriščanje bodisi v fizičnem bodisi v psihološkem smislu. KAP tako analizira izkoriščanje živali v različnih učnih okoljih in skuša identificirati tiste prakse in narative, ki učenkam in učencem posredujejo sporočila o domnevno primernem odnosu med človekom in ne-človeškimi živalmi. Raziskovalke in raziskovalci na področju KAP zato raziskujejo ločnico med »človekom« in »živaljo« v otroških vrtcih (Myers 2007), način, kako so živali predstavljene v otroških knjigah, igračah, animacijah ter na družbenih omrežjih (Timmerman in Ostertag 2011), kakor tudi njihovo prisotnost v pedagoškem procesu in raziskovanju (Oakley 2009; Pedersen 2011) ter šolskih kantinah (Rowe in Rocha 2015). Zaradi vsega navedenega lahko trdimo, da obstajajo pomembne strukturne podobnosti med živalsko-industrijskim in »šolsko-industrijskim« kompleksom (Picciano in Spring 2013); skupna sta jima nadzor in discipliniranje, saj si z njuno pomočjo zagotovita poslušnost, produktivnost in učinkovitost.

Čeprav se morda zdi, da bi bilo v šolskem prostoru bolje od domnevne znanstvene objektivnosti gojiti ljubezen do živali, pa je KAP kritična tudi do takšnega pristopa, saj manipuliranje s čustvi pogosto zasleduje pedagoške in ekonomske cilje. Ljubezen do živali je namreč pogosto

selektivna, saj velja zgolj za določene vrste živali (prim. Joy 2011), poleg tega pa je lahko v obliki čustev, izlitih na »domače ljubljence«, vir novega izkoriščanja in trpljenja, denimo v obliki vzreje spremljevalnih živali. Hkrati se je treba zavedati, da spremljevalne vrste ostajajo pod nenehnim nadzorom človeka in so pogosto podvržene strogemu discipliniranju (Spannring in Kompatscher 2019), denimo treningu ali dresuri, kar je ponovno odraz antropocentrične instrumentalne naravnosti.

Šolska praksa v skladu s smernicami KAP tako zavzema kritično soočanje s prehranskimi vprašanji in seznanjanje z vegetarijanskimi in veganskimi opcijami, uvajanje vegetarijanskega ali veganskega dneva, izboljšanje pestrosti ponudbe šolske prehrane, ki omogoča etične izbire, kakor tudi politični aktivizem (Gunnarson Dinker in Pedersen 2019). V praktičnih učnih okoljih lahko vključujoče izobraževanje razišče medpresečno povezanost izkoriščanja živali z drugimi oblikami diskriminacije, ki temeljijo na konstrukcijah drugosti (prim. Russell in Semenko 2016).

NAMESTO ZAKLJUČKA – IZZIVI KAP

Kritične animalistične pedagoginje in pedagogi (prim. Kahn 2010; Acampora 2021; Corman 2011) se v svojih analizah pogosto sklicujejo na *Pedagogiko zatiranih* Paula Freireja (2019), saj ta nudi dobro izhodišče za vsak izobraževalni napor, ki ima za svoj cilj osvoboditev zatiranih, to pa živali v sodobni potrošniški družbi nedvomno so. Za KAP so tako posebej zanimive Freirejeve analize zatiralskega odnosa pa tudi njegova prizadevanja za razvoj protikulture in politični aktivizem. Za KAP so zanimive tudi Freirejeve analize t. i. »bančnega modela izobraževanja«, ki učenke in učence popredmeti in desubjektivizira, saj je očitno, da so živali v učnih okoljih deležne podobne usode.

Vendarle pa aplikacija Freirejeve pedagogike na problematiko kritične animalistike ni neproblematična, saj je *Pedagogika zatiranih* izgrajena na izrazito antropocentričnih izhodiščih, ki človeka in njegovo osvoboditev postavljajo v nasprotje s pasivnostjo živali (prim. Kahn 2010; Corman 2011; Acampora 2021). Kljub temu pa Freirejeva pedagogika vendarle lahko ponudi zanimivo odskočno desko za soočanje z izzivi KAP, in sicer predvsem na (morda presenetljivi) točki izobraževanja zatiralcev, saj se prizadevanja KAP ne nanašajo toliko na osvoboditev živali kot na ozaveščanje njihovih zatiralcev (prim. Gunnarson Dinker in Pedersen 2016: 417). Freire tako postane zanimivo izhodišče za tiste, ki želijo KAP osvetliti s točke izobraževanja privilegiranih elit in izkoriščevalcev (prim. Howard in Gaztambide-Fernández 2010; Allen in Rossatto 2009), saj *Pedagogika zatiranih* večkrat ponovi dejstvo, da izkoriščanje razčlovečuje tudi zatiralca, ki zaradi tega – sicer na drugačen način kot zatiralec, a vendarle – potrebuje emancipacijo (prim. Grušovnik 2022).

Drug pomemben izziv za KAP je problematika »osvoboditve« živali, saj je pojem emancipacije in svobode tradicionalno vezan na antropocentrično politično teorijo, ki pojma razume predvsem kot liberalno avtonomijo, tj. zmožnost refleksije o dobrem in odločitve o načinih, kako ga doseči. Kritika »osvoboditve« živali tako poudarja, da od živali ne moremo pričakovati pojmovne refleksije in ubeseditve njihovih interesov, zato je govor o njihovi »osvoboditvi« v tradicionalnem političnem smislu deplasiran (prim. Fox 1978; Cochrane 2012). Možen način, kako se rešiti tega očitka, je po eni strani poudarjanje avtonomnega vršilstva živali (npr. Hribal 2011; Amir 2021), ki pa ga moramo motriti iz neantropocentrične perspektive, kar pomeni, da ga moramo razumeti izven okvirov liberalne evropske politične paradigme. Pojem avtonomije moramo zato opredeliti na širši, tudi nekonceptualni način: ne nazadnje bi bilo nenavadno trditi, da živalske vrste, ki so sposobne samostojno preživeti v naravi – in to navkljub antropogenim pritiskom na njihov habitat – niso zmožne samostojnega življenja. Po drugi strani pa mora KAP res najbrž opustiti tradicionalnejšo Freirejevo idejo emancipacije, ki proces osvobajanja še zmeraj misli s

stališča zatiralcev, in sicer kot razliko med zatiranimi in osvobojenimi, ki jo je treba preseči s pomočjo intervencije slednjih. Kot v navezavi na pedagogiko poudarja Gert Biesta, sklicujoč se na Jacquesa Rancièra, je nevarnost pristopa, ki vnaprej postulira neenakost med tistimi, ki osvobajajo, in onimi, ki morajo biti osvobojeni, v tem, da krivic ne odpravi, ampak jih pokroviteljsko ohranja (prim. Biesta 2012). KAP torej potrebuje strategijo, ki vršilstvo živali vzame zares in ga postulira že vnaprej, in to na način, da živali razume kot »lastnice svojega lastnega izkustva« (De Giorgio 2016). Brez tega bo namreč ljubezen do živali ostala prazna obljuba, Freirejevi koncepti, kot so dialog, učitelj-učenec in učenec-učitelj ter protikultura, pa v okviru KAP neizčrpani. Ni torej dovolj, da se KAP osredotoča samo na rejene živali, ampak mora hkrati tudi kritično prevprašati problematični pojem »domačih ljubljencev«, ki navkljub vsej ljubezni, ki je izlita nanje – ali pa ravno zaradi nje – ostajajo žrtve speciesističnega in človeškosrediščnega pogleda na živali.

LITERATURA

- ACAMPORA, Ralph (2021): Zoölogy of the Oppressed. V: *Journal of Critical Animal Studies*, let. 18, št. 1, str. 4–18.
- ADAMS, Carol/DONOVAN, Josephine (2006): *Animals and Women*. Durham, NC: Duke University Press.
- ALLEN, Ricky Lee/ROSSATTO, César Augusto (2009): Does Critical Pedagogy Work with Privileged Students? V: *Teacher Education Quarterly*, zv. 36, str. 163–180.
- AMIR, Fahim (2021): *Schwein und Zeit. Tiere, Politik, Revolte*. Hamburg, D: Edition Nautilus.
- ARMSTRONG, Philip (2002): The Postcolonial Animal. V: *Society & Animals*, let. 10, št. 4, str. 413–419.
- BIESTA, Gert (2012): Have Lifelong Learning and Emancipation Still Something to Say to Each Other? V: *Studies in the Education of Adults*, let. 44, št. 1, str. 5–20.
- COCHRANE, Alasdair (2012): *Animal Rights without Liberation: Applied Ethics and Human Obligations*. New York: Columbia University Press.
- CORMAN, Lauren (2011): Impossible Subjects: The Figure of the Animal in Paulo Freire's Pedagogy of the Oppressed. V: *Canadian Journal of Environmental Education*, let. 16, str. 29–45.
- DE GIORGIO, Francesco (2016): Animal Subjectivity: Evolving Ethics in Animal Studies. V: OLSON, Anna, S./ÁRAÚJO, Sofia M./VIEIRA, Fátima M. (ur.): *Food Futures: Ethics, Science & Culture*. Wageningen, NL: Wageningen Academic Publishers, str. 169–174.
- FOX, Michael (1978): »Animal Liberation«: A Critique. V: *Ethics*, let. 88, št. 2, str. 106–118.
- FREIRE, Paolo (2019): *Pedagogika zatiranih*. Ljubljana: Krtina.
- GRUŠOVNIK, Tomaž (2021): Osnove okoljske etike. Ljubljana: Pedagoški inštitut in Urad za UNESCO. http://www.danfilozofije.net/wpcontent/uploads/2021/11/SDF2021_OSNOVE-OKOLJSKE-ETIKE_e-knjizica.pdf (citirano 26. 9. 2021).
- GRUŠOVNIK, Tomaž (2022): Freirejeva *Pedagogika zatiranih* petdeset let pozneje. V: *Andragoška spoznanja*, let. 28, št. 2, str. 37–44.
- GUNNARSON DINKER, Karin/PEDERSEN, Helena (2016): Critical Animal Pedagogies: Re-Learning our Relations with Animal Others. V: LEES, Helen E./NODDINGS, Nel (ur.): *Palgrave International Handbook of Alternative Education*. London, VB: Palgrave Macmillan, str. 415–430.
- HOWARD, Adam/GAZTAMBIDE-FERNÁNDEZ, Rubén (2010): *Educating Elites: Class Privilege and Educational Advantage*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- HRIBAL, Jason (2011): Fear of the Animal Planet: *The Hidden History of Animal Resistance*. Chico, CA: AK Press.
- JOY, Melanie (2011): *Why We Love Dogs, Eat Pigs and Wear Cows*. San Francisco, CA: Corani Press.
- KAHN, Richard (2010): *Critical Pedagogy, Ecopedagogy & Planetary Crisis: The Ecopedagogy Movement*. New York, NY: Peter Lang.
- KINCHELOE, Joe (2008): *Critical Pedagogy Primer*. New York: Peter Lang.
- KREK, Janez (ur.) (2011): *Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji 2011*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije.

- LLORO, Teresa (2021): *Animal Edutainment in a Neoliberal Era. Politics, Pedagogy, and Practice in the Contemporary Aquarium*. New York, NY: Peter Lang.
- MANNHEIM, Karl (1978): *Ideologija i utopija*. Beograd: Nolit.
- MCLAREN, Peter/KINCHELOE, Joe (2007): *Critical Pedagogy: Where are We Now?* New York, NY: Peter Lang.
- MÜTHERICH, Birgit (2000): *Die Problematik der Mensch-Tier-Beziehung in der Soziologie: Weber, Marx und die Frankfurter Schule*. Münster: LIT.
- MYERS, Gene (2007): *The significance of Children and Animals: Social Development and Our Connections to Other Species*. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- NIBERT, David (2013): *Animal Oppression and Human Violence: Domestration, Capitalism, and Global Conflict*. New York, NY: Columbia University Press.
- NOCELLA II, Anthony J./SORENSEN, John/SOCHA, Kim/MATSUOKA, Atsuko (ur.) (2014): *Defining Critical Animal Studies: An Intersectional Social Justice Approach for Liberation*. New York, NY: Peter Lang.
- NOCELLA II, Anthony J./DREW, Carolyn/GEORGE, Amber E./KETENCI, Sinem/LUPINACCI, John/PURDY, Ian/SCHATZ-LESSON, Joe (ur.) (2019): *Education for Total Liberation. Critical Pedagogy and Teaching Against Speciesism*. New York, NY: Peter Lang.
- NOSKE, Barbara (1997): *Beyond Boundaries. Humans and Animals*. Montreal: Black Rose Books.
- NOSKE, Barbara (1989): *Human and Other Animals*. London: Pluto Press.
- OAKLEY, Jan (2009): Under the Knife: Animal Dissection as a Contested School Science Activity. V: *Journal for Activist Science and Technology Education*, let. 1, št. 2, 59–67.
- PEDERSEN, Helena (2010): *Animals in Schools: Processes and Strategies in Human-Animal Education*. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- PEDERSEN, Helena (2011): Counting Affects: Mo(ve)ments of Intensity in Critical Avian Education. V: *Canadian Journal of Environmental Education*, let. 16, str. 14–45.
- PICCIANO, Anthony/SPRING, Joel (2013): *The Great American Educational-Industrial Complex: Ideology, Technology, and Profit*. New York, NY: Routledge.
- POTTER, Will (2011): *Green Is the New Red: An Insider's Account of a Social Movement Under Siege*. San Francisco, CA: City Lights Books.
- ROWE, Bradley/ROCHA, Samuel (2015): "School Lunch is Not a Meal: Posthuman Eating as Folk Phenomenology." V: *Educational Studies*, let. 51, št. 6, str. 482–496. doi: 10.1080/00131946.2015.1098643.
- RUSSELL, Constance/SEMENKO, Keri (2016): We Take „Cow“ as a Compliment: Fattening Humane, Environmental, and Social Justice Education. V: *Counterpoints*, let. 467, str. 211–220.
- RYDER, Richard Dudley (2010): Speciesism Again: The Original Leaflet. V: *Critical Society*, let. 2, št. 1, str. 2.
- SADNERS, Bas (2020): Global Animal Slaughter Statistics & Charts: 2020 Update. V: *Faunalytics*. <https://faunalytics.org/global-animal-slaughter-statistics-and-charts-2020-update/> (citirano: 7. 5. 2022).
- SANBONMATSU, John (ur.) (2011): *Critical Theory and Animal Liberation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- SHUKIN, Nicole (2009): *Animal Capital: Rendering Life in Biopolitical Times*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- SORENSEN, John/MATSUOKA, Atsuko (2021): Political Economy of Denialism: Addressing the Case of Animal Agriculture. V: GRUŠOVNIK, Tomaž/SPANNRING, Reingard/LYKKE SYSE, Karen (ur.): *Environmental and Animal Abuse Denial. Averting Our Gaze*. Lanham, MD: Lexington, str. 145–167.
- SURS – Statistični urad Republike Slovenije: »Zakol živine – 2021«. <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/10417> (citirano 19. 9. 2022).
- TIMMERMAN, Nora/OSTERTAG, Julia (2011): "Too Many Monkeys Jumping in Their Heads: Animal Lessons within Young Children's Media." V: *Canadian Journal of Environmental Education*, zv. 16, str. 59–75.
- TWINE, Richard (2012): Revealing the 'Animal-Industrial Complex': A Concept and Method for Critical Animal Studies. V: *Journal for Critical Animal Studies*, let. 10, št. 1, str. 12–39.
- VIČAR, Branislava (2020): Pojmovanja živalskih smrti v neantropocentrični perspektivi. V: VIČAR, Branislava (ur.): *Pojmovanja živalskih smrti: antropocentrizem in (ne)možne subjektivitete*. Koper: Annales ZRS.